

Gözetim Toplumu Çerçevesinde İşyerinde Gözetim Uygulamaları: Fordist ve Postfordist Üretim Biçimlerindeki Gözetimin Karşılaştırılması

**Surveillance Practices at Working Places within the Frame of Surveillance Society:
The Comparison of Surveillance in Fordist and Post-Fordist Production Systems**

Hacı Hasan SAF, Yüksek Lisans Öğrencisi., Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: hacihasan saf@hotmail.com

Anahtar Kelimeler:

Fordizm,
Postfordizm,
Gözetim Toplumu,
Göz, İşyeri.

Öz

Düzenleme, organize etme gibi vaatlerle egemenliği altındaki toplulukları gözetleyen iktidarlar; bu eylemle egemenliği altındaki toplulukları denetlemiş, kontrol altında tutmuştur. İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan gözetleme uygulamaları, temel olarak her dönemin değer addettiği unsurlar üzerine yoğunlaşmıştır. Modern toplumda teknik bir hal alan gözetim, ulus-devlet çıkarlarına ve kapitalizmin kar odaklı amaçlarına hizmet ederken; postmodern toplumda bilgi iletişim teknolojileriyle akıl almaz bir güç haline dönüşmüş ve kitle kontrolüyle yine kapitalist üretim sürecine hizmet eder hale gelmiştir.

Modern bir üretim anlayışı olan Fordist üretim biçiminde işçiler doğuştan tembelle ve beceriksiz olarak nitelenmiş ve üretim sürecinde söz sahibi olmaları engellenmiştir. Bu üretim biçiminde bir bant üzerinde sırayla, lineer bir şekilde gerçekleştirilen üretimde işçilerin yaratıcılıkları yaptıkları işe yansımamıştır. Tamamıyla disiplin üzerine konumlandırılan bu süreçte gözetim uygulamaları da üretim sürecinin özelliklerinden etkilenmiştir. Postmodern dönemin üretim anlayışı olan Postfordist üretim biçiminde bilgi iletişim teknolojileriyle lineer ve tek düze olmaktan çıkan üretimde süreç, bilgisayar teknolojileri üzerinden gerçekleşmiştir. İşyerlerinin her alanına kanallanan bilgi iletişim teknolojileri, bu üretim anlayışında gözetimin de ana unsuru olmuştur. Bir literatür taraması olan çalışmada Fordist ve Postfordist üretim biçimlerinde işyerlerinde uygulanan gözetim pratikleri irdelenmiş, benzer ve farklı yönler ortaya konmuştur.

Keywords:

Fordism, Postfordism,
Surveillance Society,
Eye, Workplace.

Abstract

The rulerships, observing the communities under their sovereignty with the promises of ruling and organizing, have managed and controlled those communities under their dominance. The surveillance practices dating back to the history of humanity, have focused on the different features that have been valued throughout the decades. Whereas the surveillance has been formed in a technical sense, and has served to nation-state benefit and capitalism's profit based goals in modern society, it has turned into an immense power with the information and communication technologies, and with the help of mass control, it has become a service again for the capitalist production process in postmodern society.

In the Fordist production system, which is a modern production form, the workers have been qualified as naturally lazy and incapable ones and their work in production process has been interrupted. In this production form, the creativity of the workers working in a production type performed in a linear way on a moving band has not reflected on their work. In this process entirely based on discipline, surveillance practices have been influenced by the features of the production process, as well. In Postfordist production system, which is the production approach of the postmodern era, the process has been freed of linear way and monotony with the help of information and communication technologies and performed through computer technologies. Information and communication technologies, canalized on each area of workplaces, have been the main factor of surveillance in this production system, too. In this work, which is a literature search, the surveillance practices employed in Fordist and Postfordist production systems have been questioned and, their similar and different features have been discussed.

Giriş

Oluşabilecek kargaşa ve karmaşa ortamının önlenmesi için toplumların kendi iradelerini teslim etmesi ile oluşan iktidarlar (ekonomik ve siyasal iktidarlar gibi); güvenlik, kaosun önlenmesi, düzen vb. vaatlerle denetim, izleme ve kontrolü meşru kılmışlardır. Bu bağlamda denetim dönemin değer taşıyan unsurları üzerine yoğunlaşmıştır.

Kapitalist iktidar toplumsal denetimin sağlanması sürecinde “göz”ü aşırı bir biçimde vurgulamıştır, göz-merkezli bir toplumsal sistem inşa etmiş olan kapitalizm, toplumu süregelen bir gözetim altına tutmayı hedefler. Foucaultçu anlamda panoptik iktidar -görünmeden gören iktidar- toplumu “göz”ün baskısıyla tahakküm altına alır. Foucaultçu yaklaşım temelinde “iktidarın gözü” (2003) üzerinden islediği iddia edilen panoptik sistemde, temel vurgu iktidardadır. Ancak vurgunun “göz” üzerinde olduğu bir yaklaşımda aynı biçimde olasıdır; toplumsal yaşam alanlarında göz-merkezli bir biçimde uygulanan iktidar biçimi “gözün iktidarı” (Çoban, 2008) olarak adlandırılabilir.

Gözetim, iktidarın temel denetim biçimlerinden biri haline gelirken, “göz” de önemli bir iktidar organına dönüşmüştür. Kapitalist üretim süreçlerinde de göz merkezi bir önem kazanmıştır. Bunun yanında, tüketim kültürünün gelişimi ile birlikte toplumsal “göz”ün yapısı değişmiştir ve göz, tüketimci bir biçim kazanmıştır. Göz bu anlamda, gerçekliği anlamlandırmak ve dönüştürme gücünü yitirmiş iktidarın ördüğü duvarların dışını görmeyecek kadar hastalanmış, “miyop”laşmıştır (Çoban, 2014).

Gözünü her dönem yönetilenler üzerine diken iktidarlar, bu eylemin araç ve yöntemlerini dönem dönem değiştirse de tek amaç denetimdir. Üretimde makineleşme ile gerçekleşen kısa sürede kitlesel üretimin elde edilmesi, gözetimin üretimi yapan çalışanlar üzerine yoğunlaşmasına neden olmuştur. Fordizm olarak adlandırılan bu üretim biçiminde gözetim teknik bir hal almıştır. Bilgi ve iletişim teknolojileriyle desteklenmiş Postfordist üretim biçiminde akıl almaz bir hal alan işçi gözetimi, tekniklerini ileri bir seviyeye taşıyarak onu üretimin her alanına taşımıştır. Çalışmada, Fordist ve Postfordist üretim biçimlerinde yapılan ve temel amacı üretimi, verimliliği, yani karı arttırmak olan gözetim uygulamaları karşılaştırılmış, ortak ve farklı yönler irdelenmiştir.

Bir Güç Erki Olarak Görme

Görmek hakimiyet, kontrol etme, hizaya sokma, bilme, haberdar olma eylemleriyle eşdeğer kabul edilmektedir. Sağlıklı bireylerin hafızasında yer alan unsurların yüzde seksenlik bir kısmı görme eylemiyle sağlanmaktadır.

Tarihi süreçte önemli bir güç olan görme, günümüz koşullarında hızlanan yaşam pratiklerinde etkinliğini daha da arttırmıştır. Hızlanan yaşamda duyuru, tanıtım gibi kitle kontrolü unsurlarında görsellerin artış göstermesi; imgenin yükselişi üzerine akademik

çalışmaların artması; üniversitelerde görsel tasarım alanındaki bölümlerin çoğalması günümüz koşullarında görselin ve görmenin nasıl önemli bir hal aldığını özetler niteliktedir.

Bakmak; gözün dışarıya hareketi iken, görmek gözün dışarıya doğru bilinçli hareketidir ve devamında algılamayı da beraberinde getirmektedir. Nesneye bakan göz, görme ile onu belleğe yerleştirmektedir (Küçüköner, 2005). Dolayısıyla görmek, insanın yaşadığı dünyayı algılaması ve tanınmasında ilk adımdır. Çünkü görmek, içinde yaşanan gerçekliğe şahitlik etmektir. İnsanlar hayata bakış açılarına, eğitimlerine, duygularına, beklenti ve umutlarına göre bir görme biçimi kazanmaktadırlar. Berger, görmenin her alandaki üstünlüğünü ve konuşmadan bile öncelikli olduğunu “Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir.” ve “Ne var ki başka bir anlamda da görme sözcüklerden önce gelmiştir. Bizi çevreleyen dünyada kendi yerlerimizi görerek buluruz.” ifadeleriyle vurgulamıştır (Berger, 2006: 7).

Rigel, Sartori'nin Görmenin İktidarı adlı eserine hazırladığı sunuşta görmenin önceliğini, “Beş duyu organı içinde birincil gerçeklik algısını üstlenen göz, aynı zamanda düşünsel sorunsalların da gizemini taşır.” ifadesiyle belirtmiştir (Rigel, 2004: 7). Görme metaforu felsefi içeriği bakımından gerçeklikle bağdaştırılmakta, gerçekliğin sınırı görülenle çizilmektedir. Platon idea öğretisiyle gerçekliğin temeline görmeyi yerleştirmiştir (Gökberk, 1974: 68). Kökü görme anlamına gelen idea, sözcük anlamı olarak da bunu desteklemektedir. Platon'un gerçekliği görmenin üzerine kurmasından sonra, öğrencisi Aristoteles de görmeyi güç olarak nitelemiştir. Aristoteles'e göre göz bakışlarını yönelttiği her nesneyi tutsak alan, güçlü ışınlar yayan bir komutandır. Gözü askeri bir stratejiste benzeten bu antik yazarlar, görmek fiilini saldırgan olarak nitelemekte ve fark edilir gücünü vurgulamaktadırlar (Sartori, 2004: 8).

Zeynep Sayın, Florenski'nin Tersten Perspektif adlı eserine hazırladığı sunuşta gözün baktığı nesneyi esir alışı şöyle özetlemektedir:

“Ortaçağ'ın bitiminden bu yana egemen olan anlayış, gözü dünyanın efendisi konumuna getiren ve ona dünyanın ve bu dünyanın ardında yatar görünmezliğin temsilini bahşeder görüşür. Yeniçağa özgü görme biçiminde ilk aşama, kaçınılmaz olarak perspektiftir. Bu sanatsal yöntem Kartezyen egemenliğinin uzantısıdır. Onun sayesinde dünya ehlileştirilmekte, karşıdan bakılabilir ve denetlenebilir bir uzama dönüştürülmektedir. Ehlileştirilen bu uzama gözün karşısında ve gözün nesnesi olarak konumlandırılan beden de dâhildir.” (Sartori, 2004: 8)

Witelo, özne-nesne ilişkisini derinlemesine çözümleyerek iki farklı algılamadan söz etmektedir. Birincisi, görülür biçimlerin yalnızca sezgi yoluyla algılanması iken ikincisi önce bilgi sonra sezgi aracılığıyla algılanmasıdır. İlk algılama şeklinde ışıklar ve renkler kavranır; fakat “görmede ruhun öteki edimlerinin işbirliğiyle kavradığı daha karmaşık gerçeklikler de vardır.” (Eco, 98: 119-123) Platon, söz olmayı olmuş gibi gösterince yanlış meydana gelir der ve burada sözün gerçekliği öznenin elindedir. Fakat görmede tek bir gerçek vardır ancak görene göre farklı doğrular oluşabilmektedir (Hızır, 1981: 247). Görme, bireye görülenle ilgili enformasyonu aktarmaktadır. Bireyden bireye görmede

farklı algılamalar oluşmakta, bu fark da bireylerin farklı bilgilerle donanmış olmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bireyin düşündükleri, bildikleri ve inandıkları, görüleni etkilemektedir (Berger, 2006: 8). Gerçekliğin sınırını belirlemesiyle ve bireyin gerçekliği kavrayışını etkilemesiyle görme, egemenliğin temeli haline gelmektedir (Dolgun, 2008: 30).

Görme tarih boyunca bir güç unsuru olmuştur. Görme, bakılan şeyler hakkında bilgi sahibi olma avantajını getirmiştir, bu bilme durumu da kontrolü kolaylaştırmıştır. ‘Görülen kontrol edilebilir.’ anlayışı iktidarın temel öğretisi olmuştur.

Gözetim ve Gözetim Toplumu Kavramları

İnsanoğlu çoğalıp bilgiyi biriktirmeye başladığından beri oluşabilecek kargaşayı gidermek adına çeşitli sistemler oluşturmuştur. Bu sistemler içinde toplumlar yönetim erk ve aygıtına iradelerini teslim etmişlerdir. Bu çerçevede, düzeni sağlama iddiasındaki iktidarlar yönettikleri kitleleri kontrol etmek için onları izlemeyi, denetlemeyi, yönlendirmeyi meşru saymışlardır.

Gözetim anlam olarak görmeye dayanan eylemi çağrışırsa da, farklı eylemleri de içeren bir kavramdır. Bu bağlamda gözetim kavramı, iki farklı anlamda tartışmaya açılabilir: Birinci anlamıyla gözetim, hakkında toplandığı bireylerin davranışlarını yönetmek üzere kullanılabilen şifrelenmiş bilgi birikimini ifade ederken; ikinci anlamıyla, bazı bireylerin davranışlarının, bunlar üzerinde otorite kuran diğer bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesini içerir (Giddens, 2008: 24, Karakehya, 2009: 325). Bu iki gözetimden biri, kayda dayanan gözetimi ifade ederken diğer ise izleme tekniğine dayanan gözetimi ifade eder. Günümüz toplumlarında her iki gözetim türü birbiriyle iç içe geçerek, aynı derecede önem taşır. Kayda dayanan gözetim bir tür depolama işlemine dayanır, yani bilgilerin depolanması, saklanması ve tekrar işlenmesini içerir. İzlemeye dayanan gözetim ise, görme ve göz ile yakından ilişkilidir. “Görmeye dayalı bu üstünlük gerçeği, kesinliği, tasarımılamayı, düşünmeyi, yorulmayı, bilgiyi, egemenliği, gücü ve iktidarı içerir” (Dolgun, 2008: 30). Nitekim Berger, görme eyleminin önemini ve üstünlüğünü Görme Biçimleri adlı çalışmasında şöyle ifade eder: “Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir. Ne var ki başka bir anlamda da görme sözcüklerden önce gelmiştir...” (Berger, 2006: 10).

Toplumların yönetim iradesini kendi rızasıyla eline alan iktidarlar, tarihin her döneminde yönettikleri kitleleri gözetim altında tutmuş, gözetim toplumu farklı biçimlerde de olsa tarihin neredeyse tüm dönemlerinde varlığını sürdürmüştür.

Gözetim en eski devirlerden beri devletlerin gücünü destekleyici bir işlev görerek, toplumsal denetimi sağlama aracı görmüştür. Gözetim insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen, gözetim toplumu daha yeni ve çağcıl bir olgudur. Gözetim toplumu, bireylerin özel yaşamlarına ait her türlü ayrıntının devletlere ve büyük şirketlere ait bilgisayarların veri tabanları içinde toplanması, saklanması ve işlenmesidir (Dolgun 2005: 19). “Gözetim toplumu” kavramını ilk kez kullanan G. T. Marx göre, günümüz toplumlarında elektronikleşme “yeni gözetim” anlayışını meydana getirmiştir (Wood 2009: 179). Ona

göre gözetim toplumu, bilgisayar teknolojisiyle, bütünsel denetimin önündeki engellerin yıkıldığı bir durumu ifade etmektedir. Yeni teknolojiler, gözetim potansiyelini sürekli artırmaktadır. Marx'a göre; içinde yaşadığımız gözetim toplumunda artık hepimizin gizliği tehdit altındadır (Bozkurt, 2008: 3). Gözetim pratiği her zaman sosyal kontrolün bir türü olarak var olmuştur (Best 2010: 8). İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden beri gözetleme faaliyetleri üç evrede sınıflandırılmıştır (Dolgun 2008: 16–17):

Bunlardan ilki yerleşik ve göçebe toplumları, feodal beylikleri, kilise ve imparatorlukları kapsayan gözetim türüdür. Bu dönemlerde ortaya çıkan gözetim türü, tarıma dayalı işgücünü denetlemek, vergi toplamaya yönelik kayıtlara sahip olmak, asker sayısını belirlemek ve monarşik yapı ile mevcut iktidarı desteklemek için nüfusu kayıt altında tutmak gibi amaçlar taşımıştır. İkinci gözetim türü, modern toplumların ortaya çıkmasıyla gelişmiş ve teknik gözetim olarak adlandırılmıştır. Teknik gözetim, ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte var olan iktidarı sağlamlaştırmak ve toplumsal denetimi sağlamak amacı taşımıştır. Bu dönemde, toplumsal yaşamın sistematik olarak denetimi söz konusu olmuştur. Temel unsurlar; devlet idaresi, bürokratik yapılanma, ulus devletin iç ve dış tehlikelere karşı koruma güdüsü, askeri örgütlenmeler, sanayi kentleri ve kapitalist işletme sayısındaki artışlardır. Bu gözetimin karakteristik özelliğini kamusal alanda bürokrasi, üretim alanında da bilimsel yönetim ilkeleri oluşturur. Günümüz toplumlarını anlatan ve gündelik yaşamı hem kitlesel hem de bireysel açıdan gözetleyen gözetim türü ise, enformatik gözetim olarak adlandırılır. Enformasyon teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan bu gözetim türü, egemen sınıflara ve iktidarlara meşru bir bilgi kaynağı sunarak, telefonların dinlenmesi, bilgisayar, uydu ve telekomünikasyon teknolojilerinden beslenir. Bu teknolojiler hala hızlı bir şekilde gelişmekte ve içine biyo-teknolojileri de almaktadır. Genetik mühendisliği ve insan genom projesi buna dâhildir.

Dönemin şartlarına bağlı olarak toplumlar için değerli, geniş coğrafi alanlarda, büyük kitleleri ilgilendiren ve etkileyen unsurlar üzerine konumlandırılmış gözetim pratikleri, dönemin elverdiği teknik ve yöntemlerden yararlanmışlardır. İletişim ve teknolojinin az geliştiği dönemlerde insan kaynaklarının becerisine kalan gözetim, modern toplumda teknik ve sistemli hale gelmiş, bilgi iletişim teknolojilerinin üst düzey ilerlemesinin görüldüğü günümüz koşullarında ise yaşamın her alanında kendisine yer bulmuştur. 'Gerçekleşmesi mümkün olmayan' olarak tanımlanan bazı ütopyalar (1984, Biz, Cesur Yeni Dünya) günümüz koşullarında adeta gerçekleşir hale gelmiş, gözetim toplumu kitlelerin kurtulamayacağı bir unsur olmuştur.

Foucault'nun İktidar (2003) kavramını analiz biçimi, 17. yüzyıl siyaset kuramcılarının büyük ölçüde ayrışmakta, üstelik bu çözümlerinin zıttı yönde ilerlemektedir. Bu yaklaşıma göre iktidar belli bir birey ya da bireylere, zümreye ya da gruba ait değildir. Bir iktidar kaynağı olarak egemenleri belirleyerek onlar üzerinden analiz yapan, özellikle Thomas Hobbes'un Leviathan'ında meydana gelen 17. yüzyıl teorisyenlerinin iktidar çözümlerinin tersine Foucault'ya göre iktidar yöneten-yönetilen gibi ikiliklerden çok, belli bir tarihsel dönem içerisinde meydana gelen çeşitli kapatma mercilerine dayanmaktadır. İktidarı monarşi kaynaklı analiz etmek son derece basittir, fakat bir hükümdarın insanların özel yaşamlarına tümüyle müdahale edemeyeceğini gözden kaçırmamak gerekir. Böylece iktidarın görünür olmasından, gözlenebilen bir şekilde etkinlikte bulunmasından çok "hedefini görünür ve izlenebilir kılmasından" söz edilmektedir (Rouse, 1994: 95).

Foucault, iktidarların tarihsel süreç içerisinde gözetlemek istedikleri toplumları bir mekan ya da alanda kontrol etmenin kolaylığını bulduklarını belirtir ve hapisane, hastane, fabrika gibi unsurların gözetlemenin bir erki olduğunu söyler. Ona göre gözetleme, denetim bu unsurlar üzerinden yürürken üretimin devamının sağlanması için gerekli gözetim ve denetim de fabrikalarla gerçekleşir. Bir işyeri ya da mekanda yapılan üretimin temel mantığı sürekliliği, kaliteyi ve devamlılığın denetim altında tutulmasıdır. Fabrikaların işyerlerinin doğuşuna neden olan düşünce buradan kaynaklanır.

Fordist Üretim Biçimi ve Gözetim

Çalışanların doğuştan yeteneksiz ve tembel olduğu görüşünü savunan Taylorist üretim yönetimi anlayışı ile benzer özelliklere sahip Fordist üretim anlayışı, 1900'li yılların başında Henry Ford tarafından geliştirilmiştir. Fordist üretim anlayışı, temel olarak üretim sürecinde emeğin standardize edilip ona bağımlılığın ortadan kaldırıldığı, işçilerin yaratıcılıklarının engellediği birtakım önlemin işlevselleştiği üretimdir.

Teknik gözetimin yoğun olarak uygulandığı yerler olarak fabrikalar, Taylor'un "bilimsel yönetim" ilkelerini benimsemiştir. Bilimsel yönetim genel olarak, birer makine olarak gördüğü işçilerin, sanayide ekonomik ve verimli bir biçimde kullanılmasına yönelmiştir. "Taylor'a göre vasıflı ya da vasıfsız her türlü beden işi analiz edilebilir ve bilginin uygulanmasıyla düzenlenebilir" (Drucker, 1993: 57).

Teknik anlamda Fordizm; sanayi üretiminin büyük oranda kitlesel üretim olarak gerçekleştirildiği, idari işler ile kol kuvvetine dayalı işlerin Taylorist bir ayrımla belirlendiği, işbölümünün ve iş tanımlarının katı bir şekilde yapıldığı, ürün standartlaştırmasının verimlilik artışları getirdiği ve artan talebin bu standartlaşmayı hızlandırdığı bir üretim biçimidir (Eraydın, 1992).

Gramsci (1999) tarafından getirilen, Fordizmin geniş açıdan eleştirel tanımı ise; kapitalist medeniyette yeni bir dönemi başlatan, planlı ekonomiye geçişe damgasını vuran, yalnızca üretimi değil bireyi de plânlayan, yeni bir işçi (ve insan) tipi yaratmak için hayatının en mahrem alanlarını işgal eden ve bir montaj hattı ile sınırlı kalmayan yaklaşımdır.

Bu iki tanımın da Henry Ford'un uygulamalarını esas aldıkları anlaşılmaktadır. Ancak, Ford'un otomobil üretiminde giriştiği çabaların, Fordizmin ancak yerel bir uygulaması olduğu, buna karşılık Fransız Düzenleme Okulunun; bir "birikim rejimi ve düzenleme biçimi" olarak yaptıkları tanımın daha geçerli olduğu ifade edilmektedir (Aslan, 2005: 49).

Düzenleme Okulu, "birikim rejimi" kavramından; üretim ve işgücü örgütlenmesine dair normları, gelir bölüşümü ilkelerini, pazardaki talep şekilleri ve tüketim normlarını, ortak sanayi ve ticaret yönetim kurallarını, ekonomik alanlar arasındaki değişim formları ve ilişkilerini ve diğer makro-ekonomik yönleri anlamaktadır. "Düzenleme tarzı" kavramından ise; kanunlar, anlaşmalar vs ile oluşan kurumsal izlenim, kapitalist dönüşümü güvenceye alan kurallar ve kültürel alışkanlıkların karmaşıklığı, sosyal ilişkileri düzenleyen özel ve resmi kurallar dizisi kastedilmektedir (Amin, 1997: 8).

Bir bant etrafında sabitlenmiş işçilerin montaj hattında hareket alanlarının kısıtlanıp yalnızca üretim sırasını takip ederek gerçekleştirdikleri bu üretimde, kısa sürede ihtiyaçtan fazla ürün üretmek imkanı sağlanmıştır. Karın maksimizasyonu için büyük bir fırsat doğmuştur. Kitleselel üretimin sonuçları kısa sürede ürün fiyatlarına da yansımıştır.

Fordist üretim sisteminin temel yapısını teşkil eden “bant sistemini” ilk uygulamaya koyan, üretim sürecine de ismini veren, otomotiv endüstri şirketi Ford olmuştur. Ford, 1912-1913 döneminde kendi fabrikasında üretim sürecinde radikal bir değişiklik yapmış ve bunları daha önceden var olan sisteme adapte etmiştir: makinelerin yarı otomatik bant sistemine göre ayarlanması ve üretim esnasındaki sıraya göre, makinelerin art arda dizilmesi. Her iki uygulama da gerekli emek gücünü ciddi biçimde azaltmıştır. Değişiklikler öncesinde Ford’un T model otomobilinin şasesinin toplanması için gerekli zaman 12.5 saat iken, 1914’te uygulamadan hemen sonra 1.5 saate inmiştir. Böylece birim-maliyetlerde sağlanan düşüş, satış fiyatına da yansıtılmıştır: 1912’de 600 dolar olan fiyatlar, 1916’da 360 dolara inmiştir (Belek, 1997: 50).

Daha önceki üretim süreçlerinden farklı olarak doğanın araçsallaştırılmasının üst düzeyde olduğu bu üretim çeşidi kendine has özellikler barındırmaktadır.

Fordist üretim ve birikim rejiminin ayırıcı özellikleri şöyle sıralanabilmektedir (Saklı, 2007):

1. Kitle Üretimi ve Tüketimi: Yapılan üretim belli özel müşterileri değil, toplumun genelini hedeflemektedir. Kitle üretimi için gerekli olan kitleselel talebin örgütlenmesi ve oluşturulması öngörülmektedir.
2. Ürünlerde Yüksek Standartlaşma: Önceden tespit edilen kitle tüketim profiline göre standart ürünler tasarlanmakta ve üretilmektedir. Kitleselel üretim için standartlaşma gereklidir.
3. Esnek Olmayan Bir Üretim Süreci: Üretim süreci, standart bir malın kitleselel üretimi için tasarlandığından, malın niteliğinde kolaylıkla değişim yapmaya müsait değildir. İmalat hattında, rutin işler yapacak işgücü çalışmakta olduğundan, sadece standart ürünün imalatını yapma becerisi söz konusudur.
4. İş Örgütlenmesinde Yeni Teknolojiler Kullanımı: Rutin işler yapması beklenen işgücünün yerine makine kullanılabilen, yeni teknolojilerle işgücünün çeşitli bileşimleri, verimliliği artırma amacıyla denenmekte ve kullanılmaktadır.
5. Rutin İşler Yapan Yarı Eğitimli İşgücü Kullanımı: Seri ve kitleselel üretim hattında, standart ürünün belli bir bölümündeki görevini yapacak ve kolayca ikame edilebilecek işgücü çalıştırılmaktadır.
6. Keynesçi Ekonomik Politikalar ve Piyasa Düzenlemesi: Gerekli kitleselel talebin sağlanabilmesi için, devlet müdahalesi ile gelişen sanayileşmeye sıcak bakılmakta, Fordist sistemin zayıf noktası olan kitleselel talebin refah devleti politikalarıyla oluşturulması istenmektedir.
7. Diğer Sektörler İçin Belirleyici ve Katma Değerin Oluşumunda Egemen Olması: Ekonomideki ana ağırlığı kitleselel üretim yapan birimler taşımakta, diğer üretim birimleri ise bu sisteme uyumlu küçük sistemler durumunda kalmaktadırlar (Eraydın, 1992).
8. Hegemonik Bir Nitelik Gösterme: Güçlü bir yönlendirme ve bütünleşme eğilimi söz konusudur. Bireylerin sisteme uyumu, özel hayatlarına varıncaya kadar denetlenerek ve yönlendirilerek sağlanmaya çalışılmaktadır (Eraydın, 1992).
9. Bir Yaşam Tarzı Düzenleme Biçimi Önermesi: İnsanlara önce gelir sağlama, sonra da bu geliri nasıl kullanacaklarını öğreterek yaşam biçimlerini doğrudan doğruya belirleme çabası görülmektedir (Eraydın, 1992).

Her üretim biçiminin kendi insan tipini yarattığı ekonomik ilişkilerde, alt yapı üst yapı ilişkisi içerisinde üretim şekilleri önemli hale gelmiştir. Fordist üretim biçiminde meydana gelen sosyolojik devir ise modernizm olmuştur. Modern dönemde modern iktidarların odak noktası ise kapitalizm ve ulus-devlet olmuştur. Karın maksimizasyonu ve kitlesel üretim odaklı kapitalizmde iktidarlar çalışanları üretimin kalitesi için denetlemişleridir. Ulus-devlet açısından ise iktidarlar dış tehditlere karşı denetim oluşturmuşlardır.

Denetim ve gözetim pratikleri ilk kez sistematik olarak Fordist dönemde Taylor'un bilimsel yönetim ilkeleriyle kendisini sunmuştur. Fordist dönem fabrikalarında işin en küçük parçalarına ayrılması, hareket ve zaman incelemeleri yapılmıştır. Böylece üretimin verimliliğinin gözetim ve denetimle sağlanabileceğini belirtiyordu (Slater, 1998: 176). R. Munck Taylorizmi şu biçimde değerlendirmektedir: “Zor her zaman vardır: makine, montaj hattı, denetçi, içerde ve dışarıda saat tutulması ve fabrika rejiminin denetim aygıtının bütünü. Mekanikleşmenin kendisi ve emek sürecinde mekanikleşmeye bağlı olarak gerçekleşen değişimler, denetim araçları olarak işleyebilirler. Taylorizm ve Fordizm emeği emek süreciyle denetlemenin en keskin stratejileridir.” (1995: 218).

Fordist üretim biçimindeki denetim, kapitalist iktidar biçimlerinin oluşum sürecinde işçiler üzerinde ve sonrasında tüm toplumsal yapı üzerinde kurulacak olan iktidarın yapısının ilksel kurgularından bir tanesidir. “Kapitalist sistem, geleneksel toplumlarda çoğu kez emekleri üzerinde çok daha büyük ölçüde denetim sahibi olan işçileri disipline etmenin yeni yollarını uygulamaya soktu” (Lyon, 1997; 55), üretim biçimleri ve toplumsal ilişkilerin değişimi ile birlikte denetim biçimleri de değişmiş ve dönüşmüştür. Harvey'in (1998; 84) belirttiği gibi militarizmin teknolojik müdahalesiyle “iletişim alanında uzamın maddi içeriğinden nihai olarak arındırılması” çokuluslu, uluslararası sermaye yapıları tarafından tüm dünyayı dönüştürecek biçimde kullanılmaya başlanmıştır ve sonuçta sermayenin uzamsal faaliyetlerini anında koordine etme aracına dönüştürülmüştür. Kapitalist iktidar toplumsal denetimin sağlanması sürecinde “göz”ü aşırı bir biçimde vurgulamıştır, görünmeden gören iktidar ile toplumun bilinç yapısını “göz”ün baskısıyla tahakküm altına alınır, tutsaklaştırılır. Gözetim, iktidarın temel denetim biçimlerinden birisi haline gelirken, “göz” önemli bir iktidar organı haline gelmiştir ve “iktidarın gözü” yaşamı bir hapisaneye dönüştürmüştür. Özellikle, üretim süreçlerinde işçilerin denetim altına alınması ve sonrasında tüm yaşam alanlarının iktidarın gözü için görünür kılınmıştır. Kapitalizm tüm yaşam alanlarını üretim ve tüketim süreçleri bağlamında toplumun denetim altında tutulabileceği biçimde yapılandırılmıştır. Bu bağlamda mekânın politikası da “gözün iktidarı”na dayanan bir mimari biçime uygun olarak düzenlenmiştir. Kapitalizmde göz hem üretim hem tüketim sürecinde yoğun bir şekilde kullanımdadır, gözün iktidarı kesintisiz bir biçimde farklı “göz”leri, gözetim sistemlerini kullanarak doğumundan ölümüne dek öznelere denetim altında tutmaya ve bu denetimi öznelere için sıradan ve meşru kılmaya çalışır.

Weber'e göre (2004: 334) bütün bürokratik örgütlerde gerçekleştirilen disiplinlerin kaynağı askeri disiplindir. Örneğin kapitalist fabrika kendisine askeri disiplini model olarak oluşturmuştur. “Fabrikaya dolmuş emekçi yığınlar, askerler gibi örgütlenmişlerdir” (Marx ve Engels, 2005: 124). Fabrikalarda, ücretli emeği disipline edebilmek için, üretimi en ekonomik şekilde maksimum kılabilmek için yeni siyasi teknikler ortaya çıkmıştır:

İşin zamanlanması/ işçilerin en uygun şekilde çalışma alanına yerleştirilmesi/çalışma sırasında işçilerin sürekli olarak sınanmaları ve gözlenmeleri vs. (Dolgun, 2008: 78).

Emeğin yönetimini bürokratikleştiren, fabrikalarda düzen, kesinlik, istikrar ve öngörülebilirlik tesis eden Taylor'un bilimsel yönetiminin ilk örneği, Ford'un 1907 yılında ürettiği ilk ucuz otomobil "Model T"nin üretim bantları olmuştur. Fordist üretim tüm bir işçiler grubunun sadece bir fabrikada değil, pek çok fabrikada, dünyanın her yerindeki işçiler grubunun senkronizasyonuna, standartlaşmasına olanak sağlamıştır. Bunda en büyük etkiyi yeni oluşan gözetim teknikleri yapmıştır. Fordist gözetimin geldiği noktayı Dolgun (2008: 85-86) şöyle özetlemiştir:

"Bir grup işçinin üretimin sadece tek bir aşamasını aksatması, montaj bandı üzerindeki tüm üretim aşamalarında tıkanma ve gecikmelere yol açmaktadır. Bunu önleme açısından gözetim, en katı ve yoğun biçimselliğe bürünür.... Makinelerin temposuna uymayı gerektiren bu zorunluluk, dinlenme ve yemek saatleri ile kahve molalarının standart sürelerle bağlanmasına yol açmıştır. Bunun daha ileri bir aşamasında da sadece fabrikayla sınırlı kalmayıp yaşamın tüm alanlarına yansımış; dünya üzerindeki sanayi uygarlıkları senkronizasyonu benimsemek zorunda kaldıklarından, bütün ülkelerdeki çalışanlar sanki tek bir aileymiş gibi, aynı zaman dilimi içinde yatar, kalkar, işe gider ve eve döner olmuşlardır."

1930'lara gelindiğinde Taylorizm gelişmiş dünyanın tamamına hakim olmuştur. Aslında gelişmiş ekonomilerin meydana gelmesinde Taylorizmin büyük katkı yaptığı da reddedilemez (Drucker, 1993: 58). Bu bağlamda gelişme, kar elde edebilme, ilerleme gibi kavramlarla eş tutulan bu üretim biçiminde uygulanan gözetimin değeri ve sınırları tahmin edilecek bir seviyenin üzerine çıkmıştır.

Gözetimin temelinde yer alan fabrikalar, işçilerin giriş-çıkış saatlerinin kaydı için kullanılan kartlar, makinelerin kullanımında gerekli olan insan gücü (emek), işçilerin düzenli çalışması için denetimi sağlayan ustabaşı, çalışma saatlerinin belirlenmesi, yemek saatlerinin belirli periyotlar dahiline hapsedilmesi ve üretim-tüketim grafikleri, istatistikleri Fordist üretim biçimindeki başat gözetim pratikleridir.

Postfordist Üretim Biçimi ve Gözetim

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişme, üretimin esnekleşmesine, kalıplarından sıyrılmasına neden olmuştur. Eğitimin gelişmesi uzmanlaşmayı, teknolojik gelişmelerle dolaşımın kolaylaşması parçalanmayı, transfer maliyetlerinin ucuzlaması üretim aşamalarının farklı ülkelerde coğrafyalarda yapılmasını sağlamıştır. Tüm bunlar yeni bir üretim biçimi olan Postfordist üretim biçimini ortaya çıkarmıştır.

Postfordizm; tüketim taleplerini karşılayabilmek için üretimin esnek bir modelde yerine getirildiği, işgücü ve makineleşmede esnek uzmanlaşmanın sağlandığı, bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretimde yaygın olarak kullanıldığı bir üretim ve birikim rejimidir (Saklı, 2007).

1970’lerde ortaya çıkan Fransız Düzenleme Okulu, 70’lerin ortalarından itibaren oluşan ekonomik durgunluğun dönemsel bir durgunluktan daha çok bir krizi ve geçiş dönemini andırıldığını tespit etmiştir. Okul bunun üzerine krizle sonuçlanan rejimin yapısını, ilkelerini, mekanizmasını ve iç çelişkilerini ele almıştır. Buradan hareketle gelecek dönem için ipuçları ve çıkış yolları aranmaya başlanmıştır. Fransız Düzenleme Okulu’nun yaşanan gelişmelerin ekonominin değişmez kanunlarının bir gereği değil, ilgili sosyal pratiklerin bir sonucu olduğunu tespit etmesi önemli olmuştur (Amin, 1997). Fordizmden Postfordizme geçişi fark edip çalışmalarına dahil eden ilk ekol Fransız Düzenleme Okulu olmuştur.

Postfordist kuramın gelişimi, İtalya’daki gelişmelere dayalı olarak ortaya çıkan olgu metaforuna dayanmaktadır. 1970’li ve 80’li yıllarda “Üçüncü İtalya” adı verilen bir gelişmeye dikkat çekilmiş ve bu kavram sosyal bilimler yazınında yerini almıştır. Üçüncü İtalya, bir taraftan kitlesel üretim yapan birinci İtalya’dan, diğer taraftan da az gelişmiş güney bölgesine atfen isimlendirilen ikinci İtalya’dan ayrı özelliklere sahip olan şehirler için kullanılmaktadır. Ülkenin orta ve kuzey bölgelerindeki şehirlerde gelişen; küçük firmalar ve atölyelerin üretim yaptığı bir alana işaret etmektedir. Söz konusu bölgelerde bu 10 ile 50 arasında işçi çalıştıran fabrika ve atölyeler zenginleşmekte olan sanayi bölgelerinin çekirdeğini oluşturmuştur. Her bölge birbiriyle gevşek bir bağlantıya sahip bir ürün dizisinde uzmanlaşmıştır (Kumar, 1995: 54).

Bu şehirler arasında; Toscana tekstil ve seramik, Emilia-Romagna dayanıklı çiniler, otomatik makineler ve tarım makineleri, Marche ayakkabı, Veneto seramik ve plastik mobilyanın yanında ayakkabı da üretiyordu. Bu şehirlerde bir yandan toplumsal bütünleşme diğer yandan da üretimde yerelleşme gözlenmekteydi. Firmalar arasındaki taşeronluk ilişkisi, alınan siparişi birlikte karşılamayı esas alan firmalar arası yakın işbirliğine ulaştı ve hem firmaların uyarlanabilirlik kapasiteleri arttı, hem de bu durum yenilikçiliği kamçıladı. Bölgenin mali ve politik kurumları, yapılan üretimi ve firmaları büyük ölçüde destekledi, küçük firma ekonomisinin kendi bölgelerinde gelişmesi için sorunlarına çözüm getirmeyi görev edindiler (Aslan, 2005: 55).

Üçüncü İtalya gibi, Flanders, çeşitli silikon vadileri ve yeni sanayileşen ülkelerde de kitlesel olmayan faaliyetler olarak, yeni oluşan esnek üretim ve birikim rejimleri gelişmiştir. Bu yeni gelişmeyi; bütünüyle yeni üretim sektörlerinin gelişimi, yeni finansal hizmet sağlama yolları, yeni pazarlar ve hepsinin ötesinde, ticari, teknolojik ve örgütsel yeniliklere büyük oranda yoğunlaşmalar karakterize etmektedir (Harvey, 1998: 147).

Bu dar alanlarda meydana gelen gelişmeler zamanla tüm kıtaya hatta dünyaya yayılmıştır. Bu üretim biçimi hakim üretim biçimi haline gelmiştir.

Küçük ölçekli üretim birimleri olmalarına karşılık, yeni üretim rejiminin aktörleri, sahip oldukları esneklik sayesinde çok önemli başarılarla imza atmaya başlamışlardır. Robin Murray’ın dediği gibi; gerilla güçleri düzenli orduyu teslim almaktadır (Murray, 1989: 38).

Postfordist üretim ve birikim rejiminin ayırıcı özellikleri kapsayıcı bir bakış açısıyla şöyle sıralanabilir (Saklı, 2007):

Gözetim Toplumu Çerçevesinde İşyerinde Gözetim Uygulamaları:
Fordist ve Postfordist Üretim Biçimlerindeki Gözetimin Karşılaştırılması

- 1- Esnek Bir Birikim Düzeni veya Esnek Üretim Rejimi: Postfordizm, tüketim taleplerine göre farklılaştırılabilen bir üretim süreci getirmiştir.
- 2- Küçük Ölçekli Üretim: Fordist üretimin büyük ölçekli üretim anlayışı yerine, çok sayıda küçük işletmelerce yapılan küçük ölçekli üretim söz konusudur.
- 3- Ürün Farklılaştırması: Standartlaştırılmış ürün yerine, tüketici taleplerine göre farklılaştırılmış ürün uygulamaları hâkim olmuştur.
- 4- Stoksuz Çalışma: Tüketim tercihlerinin sürekli değişimi karşısında stoksuz bir üretim anlayışı söz konusudur.
- 5- Üretim Esnasında Kalite Kontrolü: Üretim sonrası kalite kontrolünün getirdiği maliyetlere karşı, üretim esnasında kalite kontrolü yapılmaktadır.
- 6- Üretim Sürecinin Parçalanması: Üretim süreci parçalanarak değişik birimlerde üretimin tamamlanması.
- 7- İşgücünün Uzmanlaşması ve Çoklu Görevler Yüklenmesi: İşgücüne dar bir uzmanlık yerine mümkün olduğunca geniş bilgi ve yetenek kazandırılması anlayışı ile birden çok görev verilmesi.
- 8- İşgücünün Niteliğine Göre İş Güvencesi ve Ücret: İş güvencesi ve yüksek ücretler, ancak çok nitelikli işgücü için söz konusudur.
- 9- Sendikalaşmanın Önemini Kaybetmesi: Sendikal anlayışların esnek işgücü ilkesine aykırı olduğu ve sendikaların işgücü odaklı aşırı talepleri yerine, işletme odaklı anlayışların konulmaya çalışılması.
10. Eski İmalathane ve Bacalı Endüstrilerin Yanında Bilgisayar Esaslı Yatırımların Doğuşu: Yüksek teknolojinin üretimde kullanılması, küçük işletmelerin üretim imkân ve seçeneklerini artırmıştır (Son beş madde KOSGEB, 2005).
11. Mavi Yakalı Geleneksel İşçi Sınıfı Yerine Beyaz Yakalı İşgücü: Beyaz yakalı tabir edilen; profesyonel, teknik, yönetici ve diğer servis sektörü çalışanlarını içeren bir mesleki kompozisyonun oluşması.
12. Yeni Teknolojilerin Kadınların Daha Yoğun Şekilde İstihdam Edilmesine İmkân Sağlaması: Yeni teknolojilerin kullanılması ile kaba güç gerektirmeyen işlerde bir artış sağlanmış ve kadınların istihdamının önü açılmıştır.
13. Çokuluslu Şirketlerin Hâkimiyeti ve Özerkliği: Kapitalist üretim sürecinin küreselleşmesi nedeniyle, çokuluslu şirketler ortaya çıkmış ve giderek dünya ekonomisindeki ağırlıkları artmıştır. Bu tür şirketlerin ulusal yasamanın ötesinde, özerk veya bir kısım standart küresel kurallara göre hareket etme çabası gözlenmektedir.
14. Esnek Uluslararası İş Bölümü: Global üretimin organize edilebileceği şekilde yeni ve esnek bir uluslar arası işbölümü ortaya çıkmıştır.

Toplumun her katmanınca kabul gören ve yaşamın neredeyse her alan ve anında yer alan bilgi teknolojileri, gözetim açısından bir kırılma noktası olmuştur. Gözetim enformasyon teknolojileri ile en üst noktasına ulaşmış, geleneksel tarzdan farklı olarak kolaylaşmış, genişlemiş, etkin hale gelmiştir. İşyerinde, Fordist üretim biçiminde modern dönemin amaçları doğrultusunda üretimin maksimize edilmesini sağlamak için yapılan denetim ve izleme üzerine oturtulmuş gözetim, Postfordist üretim biçiminde üst düzey ve sistemli bir role bürünmüştür.

İşyerinde gözetlemenin yollarının sayısı teknolojilerin gelişmesi ve farklılaşmasıyla artmakla birlikte söz konusu bu yollar nitelik bakımından dört ana grupta

toplantılabilmektedir: Birincisi, yapılan işin kalitesini ya da yoğunluğu, çalışanın işini yapıp yapmadığını denetlemek mantığından hareketle, işlem miktarını ölçmek olmaktadır. Örneğin bir çağrı merkezi çalışanın bir günde ne kadar telefon görüşmesi yaptığı ya da bir bilgisayar yazılımcısının bir günde kaç satır kod girdiğinin sayılması. İkincisi, çalışanın işyerine olan uyumluluğunu belirlemeye yönelik gözetim faaliyetleridir ve buna çalışanın giyim biçiminin göz önünde bulundurulmasından kameralar aracılığıyla kaç kez tuvalete gittiğinin tespitine kadar örnekler verilebilir. Üçüncüsü, çalışanın fizyolojik özellikleri ve yaşam biçiminin çalışma performansını etkileyip etkilemeyeceğini anlamak üzerine, uyuşturucu testi, kolesterol testi vb. yapıp, sağlık problemlerini göz önünde tutarak yaşayıp yaşamadığını ve çalışma verimliliğini etkileyip etkilemeyeceğini test etmek amaçlı gözetimdir. Son olarak da, iletişim kurmayı sağlayan bilgisayarlar, lokasyon araçları, cep telefonları gibi teknolojilerin kullanımıyla yapılan gözetimdir. (Marx, 2002)

İktidarın teknolojileri bilimsel bilgiyi üretmeyi sağlamaktadır. Bu bakışla Foucault'nun yaptığı değerlendirmeler bilginin iktidarın ayrılmaz bir erki olduğu hipotezine koşut olarak biçimlenmektedir. Teknolojiler bireyi edilgenleştirirler, iktidar tarafından ezilmeye zorlarlar (Palen; Dourish, 2003: 129). Foucault'nun kuramında sosyo-teknik bir bağlamda tanımlanan teknoloji (Rooney, 1996: 6) aynen bilgi ve bilim gibi iktidarın aygıtıdır. Yaptığı teknoloji sıralamasına göre üretim, iktidar ve teknoloji arasında doğrudan bir bağ vardır; toplum ve teknolojinin birbirinden ayrılması mümkün değildir (Rooney, 1996: 4-6). Bu vurgulananlara göre tıp, kriminoloji, ordu bilimi, hepsi, iktidarın teknolojileridir (Dandeker, 1990: 23). 19. yüzyılda hapisanelerin suçluların topluca kapatılmaları yönünde gelişmesi, psikiyatri biliminin gelişmesiyle akıl hastanelerinin ortaya çıkışı her zaman teknolojinin ürünüdür. Foucault'ya göre hapisane örneğinde eskiden cellâtların elinde olan denetim ve yetki, "hapishanenin karmaşık teknolojisiyle" yer değiştirmiştir (Gerrie, 2003: 15). Endüstri sonrası kapitalist toplumları kuşatan enformasyon teknolojileri açısından Foucault ve internet teknolojileri arasındaki bağlı yakalayan Boyle'un ve Foucault'yu teknoloji filozofları arasına katan Gerrie'nin (2003: 14) kuramcılığı teknoloji açısından okuyan araştırmaları önem kazanmaktadır. Gerrie, Foucault'nun birçok görüşünde teknolojiyi tanıstıran imalar olduğunu belirtir. Düşünür bu imaların özellikle Foucault'nun "Order of Things" adlı eserinde "sistem, şema, çerçeve, prosedür, yapı, teknik, kurum, emeğin ayrılması, kurumlar sistemi, dışlanma sistemleri," gibi (2003: 14) çeşitli kavramlarda yansımasını bulduğunu söyler. Boyle'a göre ise (1997) Foucault, internet ve 20. yüzyıl hakkında yazmamış olsa da iktidar kavramına yönelik düşünceleri, internetin kırılmalardan uzak ve dokunulmaz bir hale sahip olduğu gerçeğine ışık tutmaktadır. Bu noktada Foucault'nun analiz ettiği, hükümdar(lar)dan uzak, toplumun bütün alanlarına içkin bir yapıya sahip olan iktidarın kuşatan yapısı ortaya çıkmaktadır.

Gözetim toplumunun ve gizli denetimle oluşan "yeni" çalışma ilişkilerinin açılması bağlamında Foucault, 20. yüzyılın en kendine has düşünürlerinden biridir. Foucault'ya göre iktidar, "hem bireyleri, hem bilgiyi yaratan teknikler aracılığıyla uygulanan gerçekliği ilişkilerini de içeren bir strateji" (Lacombe, 1996: 338), "örgütsel ya da bireysel amaçlar için kullanılan, ilişkisel olan" (Townley, 1993: 520), gizli bir unsurdur. Bu ilişki, iktidarın yalnız belli bir kurumla değil, pratiklerle, tekniklerle ve izleklerle birleşmesine sebep olmaktadır. Foucault, iktidarın "kime ait olduğu, nerede yer aldığı gibi sorulardan ziyade, iktidarın nasıl olduğu sorusuyla" (Townley, 1993: 520), yani onun

özellikleriyle ilgilenmektedir. İktidar “dışlayan”, “baskıcı”, “soyutlayan”, “maskeleyen”, “saklayan” değil, gerçeği ve gerçekliği üreten bir niteliğe sahiptir (Foucault, 1997: 94, aktaran Townley, 1993: 522; Fox, 1998: 416).

Enformasyon teknolojilerinin gelişiminin çalışma kavramının kendisini ve işgücü piyasalarını önemli ölçüde etkilediğini görüyoruz. Teknolojik gelişmelerin çalışma kavramı üzerindeki etkisi, kaydedilecek ve depolanacak, sistematize edilecek verilerin işlenmesi amacıyla bilgisayar kullanımına hâkim çalışanlara ihtiyaç duyulmasıdır. Bu da, enformasyon teknolojilerinin merkezde olduğu yeni bir tür vasıfsız büro ya da bilgi işçisi yaratmış ve tıpkı sanayi işçileri gibi bilgi işçileri arasında yoğun bir yabancılaşma yaşanmasını tetiklemiştir. Bunun sebebi, bilgisayarların çalışanların faaliyetlerini eşgüdümlü hale getirmesi (Lyon, 1997: 56), üretim sürecinin büyük bir bölümüne sahip olarak çalışanların adeta efendileri haline gelmesi ve vasıfsız işçilerin emek süreçleri üzerinde bir denetim mekanizması oluşturmasıdır. Bu bağlamda bilgisayar ve iletişim dünyasının tüm çalışma yaşamını yerinden edeceğine dair “telematik” olarak adlandırılan bir görüngüden söz edilmiştir (Nora ve A. Minc, 1980: 34–7, aktaran Kumar, 1995: 37). Bilgisayarlaşmanın artmasıyla bazı çalışanların işlerini kaybettikleri ancak yeni işlerin yaratılmasının işgücü piyasalarının yapısında da bir değişmeye neden olduğu görülmektedir. Bu değişim sürecinde “kâğıda dayalı belgelemeden dijital belgelemeye geçiş” çalışma yaşamında gözetimin yapısını derinden etkileyerek yeni değişikliklere yol açmıştır (Lyon, 1997: 83). Bu noktada D. Lyon bireylerin artık birer yurttaş olmak yerine kodlanmış numaralar ve harf dizileri olarak değerlendirildiklerini belirtir (1997). Elektronik gözetimin ortaya çıkarttığı tehdit salt özel alanla da bağlantılı değildir. Belirgin olmayan, esnek, görülemeyen gizil bir denetim dizgesi bulunmaktadır (1997: 91). Lyon, çağdaş gözetim rejimlerinde tek bir yöntemin olmadığını, bu rejimin mantık ilişkilerini anlayabilmek için Orwell’in 1984 kara ütopyasının ve J. Bentham’ın panoptikonunun yol gösterici olacağına dikkat çekmiştir. Orwell’in 1984 adlı eserindeki Büyük Ağabey’in gözü, çalışma yaşamında bireylerin özel alanlarını denetlemenin yanı sıra, bu denetimle kimliklerini baştan aşağı yeniden kurgulamanın aracı olmuştur.

Gözetim toplumunda, “işin denetiminden çalışanın denetimi ve gözetimine doğru bir farklılaşma görülmektedir” (US Congress Office Technology Assessment, 1987; Regan, 1996). Bu iktidar ilişkilerinin ürünü olan yeni çalışma ilişkileri kapsamında kamera ve internet gibi elektronik denetim sistemlerinin Sanayi Devrimi yıllarındaki fabrika sisteminden farkı, denetimin artık görünmez olmasıdır: Modern kapitalizmde işin zamanlaması, örgütlenmesi, işçinin denetçi tarafından gözlenmesi, gerektiğinde cezalandırılması gibi mekanizmalarla denetim sağlanırken (Dolgun, 2008: 78) gözetim toplumunda çalışma yaşamında özellikle internet yoluyla, çalışanların işyeri uzantılı e-postalarının erişilebilir olmasıyla şekillenen denetimin görünmez olması, onun gücünü ve işlevselliğini artırmakta, gözetim kimi zaman gözetlenenin bilgisi dâhilinde olmamaktadır. Bir başka elektronik denetim biçimi olan ve öncelikle cezaevlerinde kullanılmaya başlanan göz kaydı okuyucularının işyerlerinde de yaygınlaşması, Foucault’nun iktidar çözümlemesinin başrol oyuncularını olan kurumsal mekanizmalar bağlamında düşünüldüğünde son derece ironik olup disipline dayalı toplumsal yapıda kapatma pratiklerinin nasıl yaygınlaştığını gösterir. Çalışan, göz kaydı okuyucusuna her baktığında beden denetiminin sembolize olduğu gözü, iktidarın gözüyle buluşmakta ve

onun tarafından onaylanmaktadır. Bu onay ve buluşma, adeta gündelik bir ibadet gibi tekrarlanmakta, birey bu yeni otorite tasarımının nesnesi haline getirilmektedir. Gözetim pratikleri, “bireyler üzerinde birinin onları farklılaştırabileceği ve yargılayabileceği bir görünürlük kurar” (Foucault, 1977: 184).

İnternet, kameralar, dinleme cihazları gibi araçların sağladığı teknik yordamların yardımı sayesinde denetim artık toplumsal alandan bireylerin özel yaşamlarına, evlerine, bireysel alanın en gizli bölmelerine kadar uzanacak denli yaygınlaşmıştır. Örneğin İngiltere’de 4 milyondan daha fazla kapalı devre kamera bulunmaktadır ve bu sayı toplam nüfusla oranlandığında her 15 kişiye bir kamera düşmektedir (Dolgun, 2008: 253). Bir yandan kişilerin iş yaşamı etkinlikleri ve tüketim alışkanlıkları düzenlenirken öte yandan bireyler teknoloji ve bürokrasi aracılığıyla Foucault’un deyişiyle “normalleştirici disipline” bağımlı kınırlar. Henriques ve arkadaşları ise işyerinde bilgisayara dayanan performans izleme sistemlerinin “performansın takdir, değerlendirme, geribesleme ve yayın gibi pratiklerinin disipline sokucu iktidarın yayılmasına izin verdiğini” ifade etmişlerdir (1998, aktaran Ball; Wilson, 2000: 543). “Hesap etme ve değerlendirmeye yönelik farklı teknolojiler kişilerin etkinliklerini görünür kılmakta ve performans kuralına ne kadar mesafede olduklarını hesaplamakta” (Johnson, 1993; Miller, 1994, aktaran Doolin, 1998: 305), çağdaş toplumda örgütlerde kişilerin performansları açısından karşılaştırılmaları aracılığıyla “denetleme, rutinleştirme, rasyonelleştirme, resmileştirme gibi araçlarla” (Clegg, 1989, aktaran Doolin, 1998: 305) gözetim pratiklerinin uygulanması yaygınlaşmaktadır. Bu noktada elektronik denetim sistemlerinin Sanayi Devrimi yıllarındaki denetim pratiklerinden bir farkı daha karşımıza çıkmaktadır. Bu fark, elektronik gözetim sistemlerinin, kişileri kendi kendilerini denetlemeye yönlendirmesi, disiplinin benimsenmesini beraberinde getirmesi ve denetimin doğrudan niteliğinin kaybolması biçiminde oluşur (Clegg, 1989; Coombs vd. 1992; Miller ve Rose, 1990; Rose ve Miller, 1992; Humphrey vd., 1993; Miller, 1994, aktaran Doolin, 1998: 305). Denetim sistemlerinin, çalışanların tüm mahrem alanlarını işgal edecek biçimde yaygınlaştırılması, konunun etik boyutunun etraflıca tartışılması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada yeni internet teknolojilerinin oluşturduğu ağ, çalışanların “bireysel, mekânsal ve enformasyon mahremiyetlerini” ihlal etmekte (Dolgun, 2008: 210), cam panoptikon-internet, bireylerin mahrem alanlarını daraltırken mahremiyet kavramını giderek aşındırmaktadır.

İşyerinde elektronik gözetim uygulamaları arasında çalışanların (Binark, 2012: 53):

E-postalarının ve sohbetlerinin izlenmesi

Telefonlarının dinlenmesi

İşyeri dışında bulunmaları durumunda küresel konumlama sistemi (GPS) ya da diğer teknolojilerle nerede bulduklarının izlenmesi

Web’de hangi sayfalara girdiğinin izlenmesi

Kapalı devre video sistemiyle işyerinde izlenmesi

Klavyede hangi tuşlara bastığının izlenmesi

Biyometrik ve/veya RFID’li akıllı kartları kullanmasını zorunlu kılarak izlenmesi gibi yöntemler kullanılmaktadır.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 1993 yılında işyerindeki yeni gözetim teknolojileri üzerine yayımladığı çalışmada (ILO, e.t. 11.06.2016):

- Gözetim teknolojilerinin kullanılmasının temel insan haklarını ve itibarını ihlal etmekte olduğunu, bu konudaki gerekli özenin yerine getirilmemesinin yanı sıra yerel yasaların yarattığı boşluklardan yararlandığı
- İşyerinde gerçekleştirilen gözetim alanının çalışanların özel yaşamını da izlemeye kadar genişlediği
- Gözetimin işveren ve işçi arasında ayrımı daha da beslediği
- Gözetimin çalışanlar arasında ayrımcılığa neden olduğunu ve çalışanların bu durumun farkına varmasının çok zor olduğu belirtilmektedir.

Örneğin 2007 yılında Amerikan İşletme Vakfı'nın (AMA-American Management Association) yayımladığı bir rapora göre (Amamet, e.t. 10.06.2016) ABD'de işverenlerin bilgisayar izlemesi çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Buna göre işverenlerin %66'sı çalışanların İnternet'te nereye bağlandıklarını izlemektedir, %45'i çalışanların bilgisayarlarında girdikleri içerikleri, bastığı tuşların kaydını ve klavye basında geçirdikleri zamanı izlemektedir, %43'ü çalışanların e-postalarını izlemektedir, %43'ü çalışanların bilgisayarlarındaki dosyaları saklayıp, gözden geçirmektedir, %12'si İnternet'teki bloglarda firma hakkında ne yazdığını kontrol etmektedir, %10'u sosyal ağları izlemektedir.

Bilgi iletişim teknolojileri ile elektronik ortama taşınan üretim tarzı; bilgisayar, e-posta, internet, kişisel verilerin kaydedilmesi, ara yüzler, akıllı uygulamalar, cihazlar suretiyle çalışanları denetlemiştir. Çalışanların bu merkezi yöntem ve araçların dışında parmak izleriyle kullandıkları ve giriş-çıkış saatlerini kaydeden araçlar, işyeri güvenlik kameraları, iş telefonları gibi unsurlarla da denetlendiği görülmektedir. İşe alınmak istenen çalışan adaylarına uygulanan uyuşturucu testleri, çalışanların evli olup olmadıkları, çocuğa sahip olup olmadıkları, sigara kullanıp kullanmadıkları da işveren tarafından kayıt altına alınmaktadır.

Postfordist üretim biçiminde bu tarz gözetimin dışında yani tam zamanlı ve yarı zamanlı iş sözleşmelerinin yanında bir de sıfır zamanlı iş sözleşmeleri vardır. Sıfır zamanlı iş sözleşmesinin yanında verilen bir cep telefonu sayesinde çalışanların özel hayatları ile iş yaşamları arasındaki sınır ortadan kaldırılmaktadır. İşveren çalışanına ne zaman ihtiyaç duyarsa ona telefon açar ve çalışana da koşu koşu gitmekten başka çare kalmaz. Bu durum Virilio'ya göre (2002: 67) hane içi köleliğin yeniden icadıdır.

Sonuç

Toplumların, sınırlı kaynaklara; fakat sınırsız isteklere sahip olmasından oluşabilecek anlaşmazlıkların giderilmesi için kendi iradesini, kendi isteğiyle bir iktidara devretmesi ve bu gücün denetlenemez hale gelmesi, iktidarın toplumları gözetlemesine, izlemesine ve kontrolüne neden olmuştur.

Tarım toplumunda tarım ürünlerinin miktarı, barbar kavimlerin hareketleri, tarımsal üretimin devamı, tarım üretimini yapan selflerin kontrolü için yapılan denetim; modern toplumda, ulus-devletin dış saldırılarından ve iç düşmanlardan korunması adına teknik bir nitelik kazanmıştır. Modern toplumun bir diğer denetim ve gözetim alanı olan kapitalist üretim biçimindeki denetim, temel üretim biçimi Fordizmin düzenli ve sürekli bir şekilde devamı, yani kar için gerçekleştirilmiştir. Postmodern toplumdaki gözetim ise Postfordist üretim biçimini ve bilgi iletişim teknolojilerinin yardımıyla yönetilen kitleleri kontrol üzerine kurulmuştur.

Makalede Fordist ve Postfordist üretim biçimlerindeki gözetim pratikleri üzerinde durulmuştur. Fordist üretim biçiminde fabrikalar, emek süreci, ustabaşı, giriş-çıkış saatlerinin kaydedilmesi, yemek yeme ve çalışma saatlerinin önceden belirlenmesi, üretimin kesintiye uğramaması için bazı süreçlerde ara verilmemesi yani üretim biçiminin kendisinden kaynağını alan bir denetim varlığını sürdürmektedir. Postfordist üretim biçiminde ise üretimin elektronik ortama taşınması gözetimi kolaylaştırmıştır. Bilgisayar, e-posta, internet, kişisel verilerin kaydedilmesi, ara yüzler, akıllı uygulamalar, cihazlar, parmak izi okuyan ve giriş çıkış saatlerini kaydeden cihazlar, güvenlik kameraları, iş telefonları gözetimin ana unsurları olmuştur.

Kısaca her iki üretim tarzında da teknik ve yöntemler şekil değiştirse de gözetim, dönemin içinde bulunduğu süreç içerisinde kolay ya da zor bir hal olsa da işyerindeki gözetimin temel amacı: üretim biçimlerinin nizami olarak sürmesi, üretimin maksimizasyonu, çalışanların keyfi olarak üretimden uzaklaşmasını engellemek, üretimdeki hiyerarşiyi kuvvetlendirmek, kontrolü etkin kılmaktır.

Kaynakça

Amin, A. (1997). Post-Fordism: Models, Fantasies, and Phantoms of Transition, Post Fordism A Reader, (Ed. Ash Amin), Blackwell, Oxford Uk, S. 1-40.

Anthony, G. (2008). Sosyoloji, Çev. Cemal Güzel, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Aslan, O. E. (2005). Kamu Personel Rejimi, Statü Hukukundan Esnekliğe, Todaie Yayını, Ankara.

Ball, K., Wilson, David C. (2000). Power, Control and Computer-based Performance Monitoring: Repertoires, Resistance and Subjectivities, Organization Studies, 21(2): 539-565.

Belek, İ. (1997). Post Kapitalist Paradigmalar, Sorun Yayınları, İstanbul.

Berger, J. (2006). Görme Biçimleri, Çev. Yurdanur Slaman, İstanbul: Metis Yayınları.

Best, K. (2010). Living in the Control Society: Surveillance, Users and Digital Screen, Technologies, International Journal of Cultural Studies, sayı: 13 (1), s. 5-24.

Binark, M. (2012). Türkiye’de Dijital Gözetim, Alternatif Bilişim Derneği Yayınevi: İstanbul

Boyle, J. (1997). Foucault in Cyberspace: Surveillance, Sovereignty, and Hard Wired Censors, <http://www.law.duke.edu/boylesite/foucault.htm>, (16.11.2009).

Bozkurt, V. (2015). Gözetim Toplumu ve İnternet, <http://inet-tr.org.tr/inetconf5/tammetin/bozkurt-tam.doc>.

Clegg, S.R. (1989). Frameworks of Power, London: SAGE.

Çoban, B. (2008). Gözün İktidarı Üzerine, Panoptikon: Gözün İktidarı (Haz. B. Çoban, Z. Özarslan), İstanbul: Su.

Çoban, B. (2014). Göz ve İktidar: Vitrinlere Değil Gökyüzüne Bak! LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran.

Dandeker, C. (1990). Surveillance, Power and Modernity, Polity Press.

Dolgun, U. (2008). Şeffaf Hapishane Gözetim Toplumu, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Dolgun, U. (2005). İşte Büyük Birader, İstanbul: Hayy Kitap.

Doolin, B. (1998). Information Technology as Disciplinary Technology: Being Critical in Interpretive Research on Information Systems, Journal of Information Technology, 13: 301–311.

Drucker, P. F. (1993). Kapitalist Ötesi Toplum, (Çev. B. Çorakçı). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Eco, U. (1998). Ortaçağ Estetiğinde Sanat ve Güzellik, (Çev. Kemal Atakay), İstanbul: Can Yayınları.

Eraydın, A. (1992). Post-Fordizm ve Değişen Mekânsal Öncelikler, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Foucault, M. (1977). Discipline and Punish: The Birth of the Prison, London: Penguin.

Foucault, M. (2003). İktidarın Gözü, İstanbul: Ayrıntı.

Foucault, M. (2005). Büyük Kapatılma, Seçme Yapıtlar: 3, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Fox, Nick J. (1998). Foucault, Foucauldians and Sociology, The British Journal of Sociology, 9 (3): 415–433.

Gramsci, A. (1999) Selections from the Prison Notebooks, ed. Quentin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, London: ElecBook.

Gerrie, J. (2003). Was Foucault a Philosopher of Technology, Techné, 7(2): 14–26.

- Gökberk, M. (1974). Felsefe Tarihi, Üçüncü Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Harvey, D. (1998). Postmodernliğin Durumu, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul.
- Hızır, N. (1981). Felsefe Yazıları, Birinci Basım, İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Karakehya, H. (2009). Gözetim ve Suçla Mücadele, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, sayı: 58, s. 319-357.
- Kosgeb, (2005). Ekonomik Kalkınmada Sosyal Sermayenin Rolü, Ekonomik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi Müdürlüğü Yayını, Ankara, <http://www.kosgeb.gov.tr/>.
- Kumar, K. (1995). Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi Yayını, Ankara.
- Küçüköner, M. (2005). Görme Üzerine Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, Sayı:8.
- Lacombe, D. (1996). Reforming Foucault: A Critique of the Social Control Thesis, The British Journal of Sociology, 47(2): 332–352.
- The Latest on Workplace Monitoring and Surveillance”, 13 Mart 2008, <http://www.amanet.org/training/articles/The-Latest-on-Workplace-Monitoring-and-Surveillance.aspx>, (Erisim Tarihi: 10.06.2016)
- Lyon, D. (1997). Elektronik Göz, İstanbul: Sarmal.
- Marx, K. ve Engels F. (2005). Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri, (M. Erdost çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, Gary T. (2002). What’s New About the New Surveillance? Classifying for Change and Continuity, Surveillance and Society, Sayı:1.
- Murray, R. (1989). Fordism and Post-Fordism in Hall And Jacques.
- Palen, L.; Dourish, P. (2003). Unpacking ‘Privacy’ for a Networked World, Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems, Conference on Human Factors in Computing Systems Ft. Lauderdale, Florida, USA, April 05 – 10.
- Regan, Priscilla M. (1996). Genetic Testing and Workplace Surveillance, Lyon, David/Zureik, Elia (eds), Computers, Surveillance and Privacy, Minneapolis, University of Minnesota Press: 21–46.
- Rigel, N. (Ed.) (2005). Kadife Karanlık: 21. Yüzyıl İletişim Çağını Aydınlatan Kuramcılar, İkinci Basım, İstanbul: Su Yayınları.
- Rooney, D. (1996). A Contextualising, Socio-Technical Definition of Technology: Learning from Ancient Greece and Foucault http://www.google.com.tr/#hl=tr&source=hp&biw=1276&bih=627&q=A+Contextualising%2C+SocioTechnical+Definition+of+Technology%3A+Learning+from+Ancient+Greece+and+Foucault&btnG=Google%27da+Ara&aq=f&aqi=&aql=&oq=&gs_rfai=&f=a4289074fca3ad54,

Rouse, J. (1994). Power/Knowledge, Gutting, Gary (ed.), The Cambridge Companion to Foucault, Cambridge, Cambridge University Press: 92–114.

Saklı, A. R. (2007). Kapitalist Gelişim Sürecinde Fordizm ve Post – Fordizm, Ankara.

Sartori, G. (2004). Görmenin İktidarı (Çev. Gül Batuş, Bahar Ulukan), İstanbul: Karakutu Yayınları.

Slater, P. (1998). Frankfurt Okulu, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Townley, B. (1993). Foucault, Power/Knowledge, and Its Relevance for Human Resource Management, Academy of Management Review, 18(3): 518–545.

Virilio, P. (2002). Enformasyon Bombası, (K. Şahin çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Weber, M. (2004). Sosyoloji Yazıları, (6. Baskı). (T. Parla çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Workers' Privacy Part II: Monitoring and Surveillance in the Workplace, Conditions of work digest, Volume 12 Number 1 1993, Geneva, International Labour Office, [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09921/09921\(12\).pdf](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09921/09921(12).pdf), (Erisim Tarihi: 10.06.2012)

Wood, D. M. (2009). The Surveillance Society: Questions of History, Place and Culture, European Journal of Criminology, sayı: 6 (2), s.179-194.